

ІСТОРІЯ ТА ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК [347.73 : 336.22]

О. І. Баїк

Навчально-науковий інститут права та психології
Національного університету “Львівська політехніка”,

канд. юрид. наук,

асист. кафедри цивільного права та процесу

СТАНОВЛЕННЯ ПОДАТКІВ У СТАРОДАВНЬОМУ РИМІ

© Баїк О. І., 2015

На основі наукової літератури досліджується розвиток податків у Стародавньому Римі за період імператорських часів, період республіки та імперії. Висвітлюються особливості становлення, застосування та зміни податків у кожному з періодів. До того ж аналізуються основні поняття і терміни, які використовувалися у Стародавньому Римі тих часів. Зроблено висновок про важливість застосування латинської термінології у сучасній податковій системі України.

Ключові слова: податок, Стародавній Рим, імператор, Римська імперія.

О. И. Баик

СТАНОВЛЕНИЕ НАЛОГОВ В ДРЕВНЕМ РИМЕ

На основе научной литературы исследуется развитие налогов в Древнем Риме периода императорских времен, периода республики и империи. Освещаются особенности становления, применения и изменения налогов в каждом из периодов. Вместе с тем анализируются основные понятия и термины, которые использовались в Древнем Риме тех времен. Делается вывод о важности применения латинской терминологии в современной налоговой сфере Украины.

Ключевые слова: налог, Древний Рим, император, Римская империя.

O. I. Baiik

ESTABLISHMENT OF TAXES IN ANCIENT ROME

On the basis of scientific literature the author of the article researches the development of taxes in ancient Rome, in a period of imperial times, the period of the Republic and the Empire. It is also examined peculiarities of the formation, implementation and changes in taxes in each of the periods. In addition basic concepts and terms which had been used in ancient Rome at these times are analyzed in the article. The author of the article concludes that it is important to use Latin terminology in contemporary Ukrainian tax sphere.

Key words: tax, Ancient Rome, emperor, Roman Empire.

Постановка проблеми. Важливою формою присутності римської правової думки у сучасній правовій культурі Європи є терміни, звороти та сентенції, що визначають основоположні засади або правові конструкти. Сформульовані частково римськими юристами, частково – середньовічними правниками, знавцями канонічного та римського права, а також представниками новітньої правової

думки, чий роздуми ґрунтуються на римських джерелах, вони виражають універсальні, позачасові ідеї, через що їх вважають незамінним елементом аксіології права та використовують у судовій практиці, обґрунтуванні правових документів тощо. Латиномовні вислови становлять чималу частку правничої риторики та знаходять застосування як готовий *instrumentarium* у процесі творення права. До них і сьогодні звертаються як юристи, так і історики права під час опрацювання певних правових інституцій та здійснення кодифікацій [1, с. XLVII].

У фінансовій сфері навряд чи існують явища, які б не мали прецедентів в античному Римі або в середньовічних італійських республіках. Навіть терміни “фіск” і “фінанси”, а також численні поняття “комерція”, “банківська справа”, “бухгалтерія” походять із латинської мови [2, с. 132].

Оскільки складовою фінансової сфери як у стародавні часи, так і тепер, є податки, то, на нашу думку, викликає певний інтерес дослідження особливостей їх становлення у Стародавньому Римі.

Аналіз останніх досліджень. Питання становлення податків у Стародавньому Римі у своїх працях торкалися науковці В. Андрущенко, М. Бартошек, І. Батир, М. Белогруд, В. Графський, І. Гриценко, В. Короткий, Л. Кофанов, В. Кузіщін, В. Макарчук, А. Сєрьогін, З. Черниловський, Н. Чепурнова та ін.

Серед них фундаментальною працею є енциклопедія латинських понять і термінів М. Бартошека “Римское право: понятия, термины, определения” (1989 р.)

Сьогодні відсутнє комплексне дослідження становлення податків у Стародавньому Римі, а проблемні аспекти з цього питання науковцями висвітлено лише фрагментарно.

Мета роботи – дослідити розвиток податків у Стародавньому Римі та проаналізувати основні терміни податкової сфери того часу.

Виклад основного матеріалу. Римська держава виникла набагато пізніше від держав Стародавнього Сходу та Греції, однак сприйняла їх культуру і розвинула її. До того ж Рим був найбільшою античною рабовласницькою державою [3, с. 126]. В історії римської держави розрізняють три основні періоди. Перший, найдавніший, – царський – від заснування Риму його першим царем Ромулом до вигнання останнього царя Тарквінія на прізвисько Гордий у 509 р. до н. е.; другий період – республіканський – охоплює приблизно п’ятивікову історію (509 – 27 рр. до н. е.); третій – імперський – розпадається на два півперіоди: принципат (27 р. до н. е. – 284 р. н. е.) і домінат (з 284 – 476 рр.) [4, с. 169–170; 5, с. 45; 6, с. 60].

У ранній період римської історії податки з громадян мали переважно тимчасовий характер [7, с. 41]. В усій Італії панував родовий лад з суспільною власністю на землю. За родового ладу держави як такої не існувало [8, с. 50, 58].

У додержавну епоху життя римлян регулювалося нормами звичаєвого права. Під час правління царів виробляється власне право, тобто сукупність норм і правил поведінки, що виражають концентровану волю панівного класу. Джерелами права у той час були переважно право, царські закони, історичність яких визнається тепер більшістю дослідників, і закони, які приймалися коміціями. Першою письмовою пам’яткою римського права були “Закони XII таблиць”, оприлюднені в середині V ст. до н. е. Римське архаїчне право відображало властиві ранньому античному полісу колективізм, замкненість і консерватизм [8, с. 63].

У період Республіки в соціально-економічному житті Риму відбулися глибокі зміни. Патріархальна система рабства у цей період трансформувалась у т. зв. класичне рабство, тобто рабовласницький лад досяг найбільшої зрілості і завершеності. Для населення, яке не мало прав римського громадянства, дуже довго зберігалось боргове рабство, скасоване для римських громадян ще у 326 р. до н. е. Користуючись невтручанням римської адміністрації, збирачі податків у провінціях давали в борг жителям гроші під величезні позичкові проценти (до 48 %), а коли боржники не могли сплатити ці борги, їх перетворювали на рабів [9].

Провінціями називалися країни, завойовані Римською республікою, які знаходилися за межами Італії. Провінції перебували під повновладним правлінням римських намісників

[10, с. 100]. За допомогою непосильних податків здійснювалася нещадна експлуатація завойованих провінцій [11, с. 157]. Податки та інші збори жителі провінцій віддавали публіканам [3, с. 158].

Торгово-фінансовою знаттю вважалися вершники – багаті лихварі, спекулянти, торговці і середні землевласники. Основою економічної могутності вершників були: зовнішня торгівля, військові поставки і підряди, лихварські операції і відкуп податків. Особливо вигідною операцією був відкуп податків. Римляни не мали власної фінансової адміністрації і тому збирали податки через приватних осіб – відкупників, або публіканів. Відкупники вносили до державної скарбниці усю суму податку, а потім через своїх людей збирали з жителів провінцій покладений податок. Під час збору податків вони мали значні надлишки. Намісники провінцій, отримуючи великі хабарі, не звертали уваги на зловживання відкупників, виділяли їм на допомогу війська, придушували невдоволення провінційних жителів. Відкупна система збору податків призводила до швидкого руйнування і виснаження провінцій. Найдалекоглядніші представники римського нобілітету розуміли, що зубожіння провінцій послаблює усю державу, і боролися зі зловживаннями відкупних кампаній [8, с. 110, 117].

Справляння податку спочатку не мало характеру правильного і стягувалося у надзвичайних ситуаціях, наприклад, під час війни. Однак, коли уряд почав видавати військам платню, *tributum* (податок, зокрема 1 %-й податок з майна, а також деякі спеціальні податки [12, с. 316]) перетворився на правильний податок *pro portione census* [10, с. 37–38]. *Tributum* сплачували натурою провінційні власники на користь державної скарбниці від 1/10 до 1/5 врожаю [13, с. 137].

Важливим етапом на шляху римської державності була реформа, яку римська традиція пов'язує з іменем Сервія Тулія. При ньому плебеї були введені до складу римської громади, а територіальні триби дещо потіснили родоплемінні [6, с. 62]. Завдяки цьому плебеї стали громадянами і з того часу вони брали участь у військових повинностях і платежах податків [10, с. 36].

За часів Сервія Тулія податок стягувався у формі жертвопринесення в скарбницю того чи іншого храму. Розмір податку визначався у певній частці від врожаю і приплоду худоби, наприклад, хлібний податок *аннопа*, який збирався незадовго до початку військового сезону для утримання римського війська. Хоча військовий податок існував і раніше, проте Сервій Тулій зробив його прибутковим, справедливо розподіливши *аннопа* серед плебеїв. Варто відзначити, що за порушення сплати податків були передбачені суворі санкції. Оскільки саме понтифіки розпоряджалися жертвопринесенням усіх храмів, вказуючи з яких коштів і в якому розмірі вони повинні бути сплачені, то стає зрозумілою найдавніша функція понтифіків у розподілі бюджету громади. Варто взяти до уваги, що в багатьох ранньокласових державах, зокрема і римській, скарбниця громади перебувала саме у храмах і використовувалась на потреби держави [14, с. 41–42; 15, с. 55].

Важливе значення мали й закони Гая Гракха, проведені в інтересах вершників [8, с. 117], а саме: 1) судовий закон, згідно з яким створювалися судові комісії з вершників для розгляду справ про зловживання владою та корупції римських намісників у провінціях; 2) закон, проведений в інтересах вершників, який стосувався збору податків у новій провінції Азії. За запропонованим Гаєм Гракхом рішенням народних зборів жителі провінції Азії були обкладені прямим податком у розмірі 1/10 частини врожаю, а також непрямими податками у вигляді митних, портових, пасовищних та інших зборів. Збір усіх податків здавався на відкуп. Будь-який громадянин міг внести оголошену суму податку до державної скарбниці, що давало йому право збирати цю суму з жителів провінцій. Це було дуже вигідною операцією, оскільки публікани збирали не тільки оголошену суму податку, а й значно більшу.

Відкуп податків з провінцій переважно проходив у самій провінції, часто його брали на себе провінційні громади. На відміну від старого порядку, за законом Гая Гракха, відкуп податків з провінції Азії здавався не в провінції, а в Рим, тобто віддавався прямо в руки римських вершників [8, с. 117–118].

Свого часу Гай Юлій Цезар здійснив низку заходів зі зміцнення як провінційних, так і місцевих ланок управління. Був посилений контроль за діяльністю провінційних намісників, спрямований проти їх корупції і зловживання владою. У деякі провінції, крім офіційних намісників,

в ранзі проконсула або претора скеровувалися особливо довірені особи Цезаря у званні легатів і прокураторів, особливо для нагляду за фінансовими справами і зборами податків. Одне з питань, яке викликало невдоволення провінціалів, – відкупна система податків, було частково вирішено передачею права збору прямих податків місцевій владі, що не могло не полегшити становище провінцій. За римськими відкупниками було залишено право збору лише непрямих податків [8, с. 169].

У період Римської республіки державні доходи переважно надходили у державну скарбницю *Aerarium Populi Romani*, яка зберігалася в храмі Сатурна. Такими доходами насамперед були: – податки з римських громадян (*tributum ex sensu*) і спеціальні податки, які сплачували *aerarii* (громадяни найнижчого стану, без прав і без обов'язків, які обкладалися подушним податком), *orbi* (бездітні подружжя) та ін.) і з населення провінцій (*stipendium*; *vestigal* – дорожнє мито, орендна плата, згодом також податки і збори усіх видів, наприклад: *v. frumentarium* – із зерна, *v. rerum venalium* – з продажу товару); доходи від державної землі (*ager publicus*) і копалень; митні та інші збори, *vicesima manumissionum* і військова здобич. Державною скарбницею розпоряджалися магістрати (*quaestores a-i*) під контролем сенату, без дозволу якого вони не могли взяти потрібну суму, хіба що за наказом консула, який знаходився у Римі [12, с. 27, 234, 323].

До компетенції сенату (головного органу влади) також належало стягування податків і зборів [11, с. 151].

У Римській імперії за часів принципату існувало *indictio* – обкладання провінцій натуральним податком (поставка зерна), який згодом став регулярним річним податком [12, с. 316, 151].

Після завоювання Македонії (168 р. до н. е.) доходи із завойованих територій досягли такого рівня, що римські громадяни були звільнені від *tributum*. Тільки через безпосередню небезпеку виплачувалося загальне, надзвичайне і добровільне *t. temerarium*, яке розглядалося як позика. Проте населення провінцій зобов'язане було платити Риму обтяжливі податки: подушне (*t. capitis*) і поземельне (*t. soli*) – важливі джерела доходів Римської держави. З часу принципату *tributum* стягувалося лише в імперських провінціях (*praedia tributaria*), в сенатських провінціях стягувалося – *stipendium*, відповідно землі, які ним обкладалися, називалися *praedias-aria* [12, с. 316, 301]. Також звільненням від податків виступав *immunitas* – особливий привілей, який представляв окремі особі, соціальній категорії або громаді сенат при Республіці, згодом – Імператор [12, с. 146].

Імператор Октавіан Август розділив доходи державної казни на імператорські (*fiscus*) і сенатські (*aerarium*) [2, с. 175]. Імператорський податок був призначений винятково для потреб державного управління та переходив до наступного імператора. Незабаром *fiscus* набув більш важливого значення, ніж *aerarium*, а в кінці принципату став єдиною державною скарбницею [12, с. 134].

За правління Августа були введені такі податки: *contesima rerum venalium* – податок з продажу і торгів [12, с. 66]; податок на безшлюбність (шлюбний вік: від 25 до 60 років для чоловіків, від 20 до 50 років для жінок) [6, с. 90]; *vicesima hereditatum* – 5 %-й податок зі спадщини; *vicesima manumissionum* – 5 %-й податок з вартості викупу раба [12, с. 326].

Для управління імператорськими провінціями Август призначав намісників, які носили звання імператорських легатів. Їм допомагали прокуратори, які займалися фінансовими питаннями, але інколи керували невеликими за розміром провінційними областями, як, наприклад, Понтій Пилат, який керував Палестиною у часи Ісуса Христа [8, с. 195]. Податки, згадувані у Євангеліях, – це регулярні поземельний і подушний податки, установлені римською владою. У цей час особливе незадоволення викликала маса дрібних, але численних зборів, кількість яких вимірювалася десятками. Такими вважалися збори за користування шляхами, мостами, бродами, а також необхідність зупинок для перевірки багажу тощо [16, с. 127].

Август почав вводити нову систему збору податків через призначених ним прокураторів, які керувалися державними інтересами. Усі ці заходи не лише полегшили, а й впорядкували збір податків [8, с. 199].

Імператор Гай Калігула встановив щоденний податок на повій у розмірі плати за одні зносини; до цієї ж статті закону було додано, що такому ж податку підлягають усі, хто раніше

займався блудом або звідництвом, навіть якщо вони з того часу вступили у законний шлюб [13, с. 46]. Також він запровадив судове мито, яке стягувалося завчасно з усякого цивільного спору на користь скарбниці у розмірі сорокової частки спірної суми; якщо сторони відступали від своєї позиції у претора або домовлялися між собою ще до суду, їх карали. Як правило, судове мито стягувалося з того, хто справу програв [13, с. 101].

Імператор Веспасіан особливу увагу звертав на зміцнення фінансового становища Римської імперії, підірваного під час марнотратного правління Нерона і спустошливої громадянської війни. Він вигадував різні джерела грошових надходжень [8, с. 217], а саме: головним джерелом поповнення державних фінансів було упорядкування податкових надходжень з провінцій, в результаті чого багато податків було збільшено у два рази. Більшість колишніх рішень про звільнення від податків тих чи інших провінційних міст було переглянуто. Так, звільнення від податків, дароване Нероном грецьким містам, було скасоване; відомий податок на відхожі місця. В історію увійшов вислів Веспасіана “гроші не пахнуть”, який символізував сутність його загальної податкової політики.

За Веспасіана землі в провінціях, які належали римським громадянам, звільнялися від податку [8, с. 291].

Реформи імператора Септимія Севера впорядкували систему управління, призвели до підвищення боєздатності римської армії, зміцнили зовнішню безпеку і внутрішнє становище Імперії. Він звільняє багато міст від податків і повинностей, щедро роздає права римського і латинського громадянства [8, с. 311].

У 212 р. імператор Каракалла оприлюднив імператорський едикт – конституцію Антоніана (від офіційного імені Каракалли – Марк Аврелій Север Антонін), згідно з яким права римського громадянства отримували фактично усі вільні жителі Імперії (за рідкісними винятками). Це дало змогу подолати фінансові труднощі, оскільки нові громадяни повинні були сплачувати численні податки [8, с. 312].

Однак після надання прав римського громадянства становище низів залишалося складним. Дрібні землевласники були обтяжені численними податками, а це вело до розорення селян [15, с. 67–68]. Також Каракалла вимагав одноразових зборів із приводу коронації (*aurum coronarium*) або військових перемог [16, с. 138].

Урівняння в громадянських правах усього вільного населення Імперії ставило тоді вже за мету реформу податкової системи, оскільки з’явилася можливість обкласти однаковим податком з іншими жителями країни раніше привілейовані групи населення, а також поширити на усіх жителів Імперії ті податки, які накладалися лише на повноправних громадян – податок на спадщину, податок на відпуск рабів на свободу тощо [13, с. 43–44].

У Римській імперії при доміні раз на п’ять років стягувався промисловий податок – *collatio lustralis* [12, с. 76].

Реформа податків, проведена Діоклетіаном, сприяла прикріпленню основної маси сільського і міського населення (колонів і ремісників) до місця проживання і професії. Прикріпленість до місця проживання платників податків гарантувала казні повне надходження податків, а магнатам, крім того, постійну робочу силу [8, с. 325].

Діоклетіан змінив систему збору податків – відтепер більша їх частина стягувалася не грошима, а натурою [8, с. 325]: зерном, м’ясом, вовною тощо. Розмір обкладання був збільшений проти колишнього [6, с. 78]. Одночасно існували також с. *animalium* (податок з худоби) і с. *plebeia* (податок для городян за винятком солдатів і служителів культу) [12, с. 61].

Для точної розкладки податків у 289–290 рр. був проведений загальний перепис населення Імперії. Щорічна сума податків встановлювалася на 5 років, однак після закінчення цього терміну, вносилися відповідні поправки. Через 15 років загальний перепис населення повторювався [8, с. 325]. Після загального перепису був введений поголовний облік усіх жителів Імперії, які були зобов’язані сплачувати прямий податок: сільські хлібороби – у формі поземельного податку (з одиниці площі), а городяни – у формі подушного податку. Для усієї Імперії, включаючи Італію (без її південних територій, зарахованих до Риму, жителі якого, як і раніше, звільнялися від сплати податків), були встановлені єдині розміри податків і способи їх справляння [8, с. 325].

Також Діоклетіан реформував *iugatio* – поземельний податок [2, с. 176], одиницею виміру якого був югер (*iugerum*) (приблизно ¼ га) [12, с. 163].

Прикріплення до землі колонів (колонами в Римі називали людей, як правило, з числа вільних, які орендували земельний наділ [15, с. 70]), яке почалося ще при Діоклетіані, тривало і отримало законодавче оформлення в конституції (указі) Костянтина “Про втечу колонів”, виданій в 332 р. Втеча колонів призводила до запустіння чи до погіршення обробки великих земельних ділянок. Це також призвело до ускладнень при зборі податків, тому що податки могли надходити повністю тільки за умови належної обробки усіх земель [8, с. 329]. Імператорська конституція Костянтина позбавляла колони права переходити з одного маєтку до іншого. Утікач надалі повертався господареві у кандалах. Той, хто прийняв його, сплачував власникові суму недоотриманих податків та платежів. Такий порядок фактично означав переростання рабовласницьких відносин у феодальні [15, с. 70].

Високі податки та зловживання імперських чиновників призвели до виникнення ще одного важливого соціального явища – патронату. Патронат – перебування під заступництвом сильної людини – здавна був відомий у Римі. Але тепер він набув особливих форм і поширення. Дрібні вільні селяни в селах, ремісники і куріали у містах, рятуючись від адміністративного і податкового гніту, добровільно переходили під патронат місцевих магнатів і ставали їх колонами [8, с. 329].

Отже, у другій половині III ст. вибудовану Октавіаном Августом (284–305 рр.) податкову систему зруйнувала інфляція. За умов загального ослаблення Імперії Діоклетіан, щоб дещо виправити фінансове становище держави, провів податкову реформу, замінивши знецінені грошові податки на натуральні. Це було кроком назад, тому імператор Костянтин Великий (323–337 рр.) намагався відновити грошові податки дзвінкою монетою. Пізніше до моменту розподілу (375 р.) Римської імперії на дві половини – західну і східну – у її західній частині податкова система деградувала разом із занепадом держави загалом [16, с. 138]. Східна частина Римської імперії залишалася Романією (в подальшому – Візантійська імперія) зі столицею в колишньому грецькому місті Візантія, яке стало Константинополем з волі імператора Костянтина (330 р.) Від Римської імперії збереглися територія, кордони, традиції і державні установи [17, с. 16].

Загалом фіскальна політика імператорського Риму заплутана, а законодавство нестабільне. Плоди мудрих і далекоглядних заходів деяких імператорів зводилися нанівець їхніми бездарними наступниками [16, с. 138].

Точну кількість і характер податків у Римі остаточно не з’ясовано. За підрахунками німецького історика античності Ф. Вількена, загальний перелік податків, які справлялися у різні періоди існування Риму, налічує понад 200 назв [2, с. 174].

Висновки. Узагальнюючи, вважаємо, що податки у Стародавньому Римі пройшли свій складний і розгалужений шлях розвитку, виступаючи засобом, за допомогою якого держава наповнювала свою скарбницю. Від античного Риму ми успадкували поняття і терміни, які є актуальними для сучасної податкової сфери України. Різноманітність податків у Стародавньому Римі породжувала складність у їх справлянні. Сьогодні в Україні у зв’язку з прийняттям закону України “Про Державний бюджет України на 2015 рік” зросла чисельність податків, що створює певні негативні умови як для платників, так і отримувачів податків. Беручи до уваги досвід античного Риму, вважаємо, що це не є сприятливим чинником для економічного розвитку нашої країни.

1. Римське право в Університеті Святого Володимира: у 2 кн. – Кн. 1 / уклад. І. С. Гриценко, В. А. Короткий; за ред. І. С. Гриценка. – К.: Либідь, 2010. – 528 с. 2. Андрущенко В. Л. Податкові системи зарубіжних держав : навч. посіб. / В. Л. Андрущенко, З. С. Варналій, І. А. Прокопенко, Т. В. Тучак. – К.: Кондор-Видавництво, 2012. – 222 с. 3. История государства и права. – Т. 1 / Всесоюзный институт юридических наук Министерства юстиции Союза ССР. – М.: Государственное издательство юридической литературы, 1949. – 535 с. 4. Графский В. Г. Всеобщая история права и государства: учеб. для вузов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Норма,

2007. – 752 с. 5. Чепурнова Н. М., Серёгин А. В. *История государства и права зарубежных стран: учеб. пособ.* – М.: Евразийский открытый институт, 2007. – 198 с. 6. *Всеобщая история государства и права / под ред. К. И. Батыра.* – М.: Былина, 1995. – 357 с. 7. Соколовська А. М. *Податкова система держави: теорія і практика становлення.* – К.: Знання-Прес, 2004. – 454 с. 8. *История Древнего Рима: учеб. для вузов по спец. “История” / В. И. Кузицин, И. Л. Маяк, И. А. Гвоздева и др.; под ред. В. И. Кузицина.* – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Высш. шк., 2000. – 383 с. 9. Нечай Н. *Фінансова та податкова система Давнього Риму / Журнал “Вісник” від 20 липня 2012 року.* – № 27. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела: <http://www.visnik.com.ua/ua/pubs/id/2677>. 10. Белогруд Н. Е. *Римское право. Источники, история, институции / Составлено применительно к университетским чтениям: по 1) Ф. Дыдынскому; 2) Р. Зому; 3) М. Капустину; 4) К. Митюкову; 5) Ф. Шулину и др. / Н.Е. Белогруд.* – К.: Издание книжных магазинов И.А. Розова; Типография Петра Барского, 1894. – VII, 220 с., XI с. 11. Черниловский З. М. *История рабовладельческого государства и права / Всесоюзный юридический заочный институт.* – 2-е изд. – М., 1960. – 291 с. 12. Бартошек М. *Римское право: Понятия, термины, определения / пер. с чешск. Ю.В. Преснякова.* – М.: Юрид. лит., 1989. – 448 с. 13. Макарчук В. С. *Основи римського приватного права: навч. посіб.* – 2-ге вид., доп. / В. С. Макарчук. – К.: Атіка; Х.: Право, 2015. – 256 с. 14. *Жреческие коллегии в раннем Риме. К вопросу о становлении римского сакрального и публичного права / отв. ред. Л. Л. Кофанов.* – М.: Наука, 2001. – 328 с. 15. Макарчук В. С. *Загальна історія держави і права зарубіжних країн: навч. посіб.* – 6-те вид., доп. – К.: Атіка, 2009. – 624 с. 16. Андрущенко В. Л., Тучак Т. В. *Морально-етичні імперативи податків та оподаткування (західна традиція): монографія / В. Л. Андрущенко; Т. В. Тучак.* – К.: Алерта, 2013. – 384 с. 17. Гийу А. *Византийская цивилизация / Андре Гийу; пер. с фр. Д. Лоевского.* – Екатеринбург: У-Фактория, 2007. – 545 с.